

Azərbaycanın şimalını işğal edərək bu ərazidə milli dövlətçiliyimizə xitam vermiş çar Rusiyası imperiyasının 1917-ci ildə inqilabi yolla dağıdılması xalqımızın suverenliyini bərpa etmək üçün tarixi şans yaratdı. 1918-ci il mayın 28-də Cümhuriyyət qurulması ilə Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. Müstəqillik Azərbaycanın dövlətçilik ənənəsini yeni tarixi şəraitdə davam etdirilməklə yanaşı, bir sıra mühüm başlanğıcların da əsasını qoydu. Dövlətçilik tarixində Respublika dövrü başlandı, onun atributları formalaşdırıldı, dünya birliyi tərəfindən de-yure tanındı.

Müstəqilliyin ən mühüm yeniliklərindən biri isə əyalətləri Rusiya imperiyası dövründəki müstəmləkə sistemindən çıxararaq ümumazərbaycan tarixi proseslərinə cəlb etməsi, bir sıra məqam-

ların etnik tərkibi və iqtisadi faktorlara da önəm verildi. Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi zəruri olan ərazilərdən bəhs edilərkən orada yaşayan əhalinin öz müqəddəratını təyin etmək

larda həlledici mövqeyə yüksəltməsi oldu. AXC tarixinin nisbətən az öyrənilmiş mövzularından olan müstəqillik və əyalətlər məsələsi ilə bağlı apardığımız tədqiqatın milli hökumətin əyalətlər sisteminin formalaşmasına həsr edilmiş birinci hissəsini ilk dəfə "Xalq qəzeti"nin oxucularına təqdim edirik.

Xarici tarixşünaslıqda əyalət (provinsiya) anlayışının tarixi və mənası barədə müəyyən tədqiqatlar olsa da, Azərbaycan tarixşünaslığında bu barədə hələ ki, xüsusi araşdırma yoxdur. Ümumi şəkildə götürüldükdə "əyalət" anlayışı altında bir sıra hallarda olduğu kimi, əsasən, dövlətin inzibati-ərazi vahidləri nəzərdə tutulur. Müasir leksikonda daha çox region termini işlənir.

Rusiya imperiyası dövründə Şimali Azərbaycanda çoxqatlı əyalət sistemi mövcud olmuşdur. Mərkəzi Tiflis olan Qafqaz imperiyasının paytaxtı Sankt-Peterburqa görə əyalət idi. Rusiya geopolitik sistemində uyğun olaraq, Qafqaziyə (Cənubi Qafqaz) onun tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Qafqaziyə özü quberniyalara bölünürdü və bu quberniyalar da həm imperiyanın mərkəzinə, həm də Tiflisə nisbətə əyalətləri təşkil edirdi. Quberniyalar isə qezalara bölünürdü və onlar da quberniya mərkəzinə nisbətə əyalət idi.

Cümhuriyyətin qurulması ilə dövlətin paytaxt şəhəri (əvvəlcə Gəncə, sonra Bakı) formalaşdı. Inzibati-ərazi vahidləri paytaxt şəhərlərinə münasibətdə yeni status qazandı. Beləliklə, imperiya dövründəki çoxqatlı əyalət sistemi dağıldı və Cümhuriyyət dövründə yeni tipli əyalət strukturu meydana gəldi.

Cümhuriyyətin ərazisi və əhatəsi

Əyalət strukturunun formalaşması üçün ilk öncə dövlətin ərazisi mühüm şərt idi. Cümhuriyyətin ərazisi haqqında ilk dəfə lütfiyyə bəyannaməsində bəhs edilmişdir. Həmin sənədin 1-ci bəndində qeyd edilirdi ki, "Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Qafqaziyadan ibarət Azərbaycan dahi kamil-əl-hüquq müstəqil bir dövlətdir". Dövlətin ərazisinin müəyyən edilməsinin ilk addımı uğurlu, o dərəcədə də ağır nəticəli oldu. Azərbaycan Milli Şurası 29 may 1918-ci ildə, bir tərəfdən tarixi həqiqətdən çıxış edərək İrəvanı öz ərazisi kimi təsdiq etdi, digər tərəfdən onu ermənilərə verdi. Görünür, bu hadisə ərazi məsələsində Cümhuriyyətin sonrakı fəaliyyətinə dərin təsir göstərdi.

Cümhuriyyət hökuməti bu aktdan başlayaraq, dövlətin ərazisinin müəyyən edilməsi üçün özünəməxsus konseptual yanaşma irəli sürə bildi. Bu, Cümhuriyyət dövrünə aid bir sıra mühüm sənəd və materiallarda təsbit olunub. Bu sıradan Ə.M.Topçubaşovun Azərbaycanın təşəkkülünə dair özünün yazdığı kimi kiçik risalesini, Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim edilən memorandumu (1918, noyabr), "Azərbaycan məclisi-Məbusanı təsis haqqında qanunu", Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı F.Şepoteyevin məruzəsini (1919, fevral), yəne Topçubaşovun Qafqazda Azərbaycan Respublikası (1919) memorandumunu və 1920-ci ilə aid Ünvən-təqvimini qeyd etmək olar. Bu sənəd və materialların xronologiyası, təyinatı və sistemliliyi bu fikri bir daha təsdiq edir.

Bu konseptual yanaşma ərazinin təsviri ilə kifayətlənmir, eyni zamanda, əsaslandırılmasında kompleks faktorların kombinasiyasına istinad edilir. Onun ən önəmli cəhətlərindən biri tarixi ənənə ilə birlikdə, öz dövrünün şərtlərini də nəzərə alması idi. Əhali-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Müstəqillik və Əyalətlər

hüququna və iqtisadi mənafeələrə də geniş yer ayrılırdı.

Paris sülh konfransından Azərbaycan sülh nümayəndəliyinin tələblərində bu konsepsiya əksini tapıb. "Tələblərdə qeyd edilirdi ki, Dağıstan vilayətinə gəldikdə, onun azərbaycanlılarla qohum olan hissəsi həmişə Azərbaycana meyl etmişdir. Onun iqtisadi mənafeləri Quba və Bakı şəhərləri ilə o dərəcədə bağlıdır ki, Dağıstanı bu siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənarlaşdırmaq təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Bu, Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycanla birləşdirilməsi barədə geniş müzakirlər edən əhali tərəfindən də dərk edilir. Qars əyaləti, Batum və Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasının Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi isə burada etnik faktor və əhalinin müraciətləri ilə birgə, ciddi strateji hədəf, Qara dənizə çıxış əldə etmək siyasətində də əksini tapırdı. Osmanlı ordusunun bölgəni tərk etməsi nəticəsində yaranan yeni geopolitik vəziyyətdə həmin ərazilərdə müstəqil respublika yaratmaq da qəbul edilirdi. Bu mümkün olmadıqda isə Azərbaycan ona dənizə çıxmaq imkanı verən bu ərazilərə daha böyük hüquqla iddiasını irəli sürməli idi.

Cümhuriyyətin ərazisinin əsas məsələləri bu konsepsiya daxilində Cənubi Qafqazın o zamankı inzibati-ərazi vahidləri üzrə müəyyən edilirdi. Rusiya işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazda yalnız azərbaycanlı və gürcülərin dövlətləri var idi. Azərbaycan bu dövrdə xanlıqlara bölünmüşdü. Xanlıqlar mahallara bölünürdü. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri bir-birinə uyğun gəlirdi, daha doğrusu, Azərbaycanın tarixi siyasi-dövlət sərhədlərini əhatə edirdi. İmperiya təcridən bu dövlətləri ləğv etməyə başladı. Bu prosesdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan sərhədlər və inzibati-ərazi bölgüsü də ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı.

Çar hökumətinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şimali Azərbaycan torpaqlarının da inzibati-ərazi bölgüsündə (xüsusilə 1840, 1846, 1867, 1873-cü illərdə) yeni sistem formalaşdırıldı.

Qafqaz təqviminin (1917) məlumatına görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və digər müstəqil dövlətlərin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqaz inzibati-ərazi bölgüsünə görə quberniya, vilayət və dairələrə bölünmüş-

dü. Cənubi Qafqazın ərazisi (Qara dəniz quberniyası daxil edilmədən) 208827,87 kv.verst (234639 kv.km.) idi. Bu, bütün Qafqaz ərazisinin 57,7%-ni təşkil edirdi.

Azərbaycana gəldikdə, bu məsələ daha geniş şəkildə Paris sülh konfransındakı Azərbaycan sülh nümayəndəliyinin tələblərində də əks olunmuşdu. Həmin sənədə əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası); Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Yelizavetpol, yeni, Gəncə qəzası,

Paytaxt və əyalətlər sistemi

Cümhuriyyətin ərazisinin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi nə qədər vacib olsa da, əsas məsələ bu ərazinin siyasi birləşdirilməsi və müdafiəsinin həyat keçirilməsi ilə bağlı idi. İnzibati-ərazi bölgüsü və yerli idarəetmə onların həllindən asılı idi. Bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu məsələlər Cümhuriyyətin mövcud olduğu bütün dövrdə gündəlikdə durduğundan dinamik bir proses olub.

Burada ilk dövr kimi 1918-ci ilin may-noyabr aylarını ayırmaq olar. Cümhuriyyətin ərazisinin müəyyən

edildi. İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi belə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin qarşısını ala bilmədi. Ermənistan yarandığı vaxtdan etibarən Cümhuriyyətə qarşı onun varlığını bütün dövrlərində davam edən qarlı müharibəsinin (1918-1920) əsasını qoydu. Bu müharibənin məhz ilk dövründə (1918-ci il iyun-oktyabr) Cümhuriyyət bu təcavüzün qarşısını ala bildi, İrəvan quberniyası tərkibində müəyyən etdiyi torpaqları üzərində hakimiyyətini az və çox dərəcədə bərqərar edə bildi. Bunun nəticəsi idi ki, bu dövrdə Cümhuriyyət quberniyasının Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvan qəzasının bir hissəsində hakimiyyətini təmin edə bildi.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq fəaliyyəti məhdudlaşdırılsa da, onlar əsas diqqəti təbliğata yönəltmişdilər. Yuxarıda qeyd edilən kimi, İstanbul konfransının imkanları burada əsas yer tuturdu. Azərbaycan hakimiyyəti bu platformada da mübarizəsini davam etdirirdi.

Tiflis quberniyasının tərkibində qalan Azərbaycan torpaqlarının taleyi isə fərqli oldu. Gürcüstan hökuməti keçmiş Tiflis quberniyasına daxil edilmiş Azərbaycan torpaqlarını – Borçalı, Qarayazı və Sığnaq mahallarını Azərbaycana qaytarmaqdan boyun qaçırdı. Gürcü silahlı qüvvələri alman hərbi dəstələri ilə birləşərək, 1918-ci il iyunun əvvəllərində Borçalıya daxil oldular. Ayın 14-də Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanlıların məskunlaşdığı Borçalıya və digər ərazilərə birləşmiş gürcü-alman hərbi qüvvələrinin yeridilməsinə qarşı nota verdi, səhəd məsələsinin siyasi yolla həll olunmasını təklif etdi. Gürcüstan hökuməti buna razılıq vermədi.

Beləliklə, Cümhuriyyət Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə göndərdiyi xüsusi memorandumda və Paris sülh konfransına tələblərdə göstərilən əraziyə daxil olan inzibati vahidləri (Dağıstan və Tiflis quberniyasının Axalsix qəzası, Batum və Qars əyalətləri istisna olmaqla), əsasən, siyasi cəhətdən birləşdirməyə nail ola bildi.

Osmanlı ordusunun Mudros müqaviləsi əsasında Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsi və ingilislərin gəlişi ilə yaranan yeni dövrdə (1918-ci il noyabr-1919-cu il avqust) dövlətin ərazisi, o cümlədən əyalətləri uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1918-ci il noyabrın 17-də general U.Tomsonun başçılığı ilə ingilislər Bakıya daxil oldu. Hərbi vəziyyət elan olundu. Bakıda ingilis general-qubernatorluğu (1918-ci il noyabr-1919-cu il aprel) təşkil edildi. Bu, Azərbaycanın siyasi quruluşunda yeni bir qurum oldu. Tomson dekabrın 28-də Fətəli xan Xoyski hökumətini yeganə yerli qanuni hökumət kimi tanısa da, dövlət heyatının ən mühüm sahələri kimi ərazi məsələsinə də müdaxilə edirdi. Azərbaycan hökuməti bunları nəzərə alaraq bu general-qubernatorluğun diplomatik vasitələr ilə ləğvinə çalışırdı.

İngilislərin Bakı neftində iqtisadi maraqları olduğu üçün Bakıda sabitliyə üstünlük verirdilər, lakin siyasi məqsədlərin də davam etdirirdilər. İngilislərin dövründə Lənkəran qəzasında denikinçilərin hakimiyyəti (1918-ci il avqust-1919-cu il aprel) davam edirdi. Denikinçilərdən sonra qazda Muğan Sovet Respublikası (1919-cu il aprel-iyul) elan edildi. Cümhuriyyət yalnız, ingilislərin müdaxiləsinə zəifləməsindən sonra Lənkərandakı hakimiyyətini (1919-cu ilin iyul) yarada bildi.

Dövlətin şimal sərhədləri üçün isə Denikin Kəndüllü ordusu tərəfindən ciddi təhlükə gətirdikcə artmaqda idi. İngilislər müəyyən siyasi mənafevlərə baxmayaraq, Denikinlə əməkdaşlıq edirdi. Kəndüllü ordunun öz tərəfdarları vasitəsilə istər ölkənin daxilində, istərsə də onun sərhədlərindəki fəaliyyəti dövlətin ərazi bütövlüyünü təhdid edirdi. Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərini hərbi cəhətdən möhkəmləndirmək ilə birgə, siyasi tədbirlər də görürdü. Denikin hərəkatının qarşısının alınması üçün ingilis komandanlığına müraciət edilirdi. Denikin təhlükəsinə qarşı diplomatik mübarizə Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin də gündəliyində idi.

Denikin təhlükəsini artıran ən mühüm amillərdən biri də onun Ermənistan dövləti ilə əməkdaşlığı idi. Denikin təhlükəsi 1919-cu ilin mayında çağırılan Qafqaziyə konfransında müzakirə edilən zaman ermənilər Denikin ilə olan sazişi nəzərə alaraq, faktik kənarlaşdırıldı. Azərbaycan Gürcüstan ilə bu sahədə fəaliyyətini genişləndirib, 1919-cu il iyunun 16-da Gürcüstan ilə hərbi əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladı.

(ardı var)

Kərim ŞÜKÜROV,
AMEA Tarix İnstitutunun
baş direktoru,
professor

edilməsi ilə birgə, onun təmin edilməsinə də məhz bu dövrdə başlanılıb. Bu dövr həm də ərazi və onun inzibati bölgüsündə dair dövlət siyasətinin formalaşmasının bazasını təşkil edib, onun istiqamətlərini müəyyən edib. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi coğrafi ərazi hüquqları ilə bərabər, hərbi-siyasi dominantlığı da bu prosesə müsbət təsir edib.

Cümhuriyyət hökumətinin Gəncəyə köçməsi və burada hakimiyyətini bərqərar etməsi bütün sahələrdə olduğu kimi dövlətin ərazisinin, o cümlədən ərazi-inzibati vahidlərinin siyasi cəhətdən birləşdirilməsinin əsasını qoydu. Cümhuriyyətin ilk əyalət sistemi onun birinci paytaxtı Gəncə ətrafında formalaşmağa başladı. Gəncə şəhəri və quberniyaya daxil olan Gəncə, Qazax, Ərəş, Nuxa, Cavanşir, Qaryagin, Şuşa və Zəngəzur qəzaları Cümhuriyyətə tabe edildi. Zaqaatala dairəsi isə 1918-ci ilin iyunun 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olundu.

Paytaxt Gəncə və onun əyalətlərinin resursları digər şərtlərlə birgə, Bakı və quberniyaya daxil olan əyalətlərin azad edilməsində mühüm rol oynadı. Bakı şəhəri və quberniyasının Bakı Xalq Komissarları Soveti, sonra isə Sent-rokasi və ingilis hərbi qüvvələrindən azad edilməsi uğrunda mübarizə başladı. Göyçay və Şamaxı qəzaları azad edildi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhəri azad edildi və yeni paytaxt oldu. Bakının paytaxta çevrilməsindən sonra da Gəncənin dövlətin heyatındakı önəmi onu faktik olaraq ikinci paytaxt kimi müəyyən etdi. Təsədüfi deyil ki, ingilislərin dövründə Hərbi nazirlik silahlı qüvvələri ilə birgə, Gəncəyə köçürülmüşdü.

Sentyabrın 17-də hökumət Bakıya köçdü. Hökumətin Bakıya köçməsilə burada hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi tədbirləri də gücləndirildi. Cümhuriyyətin hakimiyyəti altına keçən ərazi genişləndi və ərazi-inzibati quruluşu dolğunlaşdı. Bakı yeni paytaxt kimi ölkənin əyalətlərinin yeni siyasi mərkəz ətrafında birləşdirilməsini davam etdirirdi.

Bakı, Quba və Cavad qəzalarında da hakimiyyət bərqərar edildi. Beləliklə, bu dövrün sonunda Lənkəran qəzası istisna olmaqla (1919-cu ilin iyulunda azad edildi) bütün Bakı quberniyası Cümhuriyyətə tabe edildi.

Azərbaycan torpaqlarının mühüm bir hissəsi İrəvan quberniyası tərkibin-